

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Юріков О. О., Юрікова В. С.

ВСТУП

Права людини є невід’ємним надбанням всіх людей, без будь-яких привілеїв чи утисків на підставі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження чи будь-якого іншого аспекту. Права людини включають право на життя і свободу, свободу від рабства та тортур, свободу переконань та їх вільне вираження, право на працю та освіту тощо. Ці права повинні мати всі люди, без будь-якої дискримінації.

Держави, незалежно від особливостей їх політичної, економічної, соціальної та культурної систем, зобов’язані гарантувати, забезпечувати та захищати всі основні права та свободи людини. Саме проблема прав і свобод людини є тією ключовою проблемою, цілеспрямоване та систематичне вирішення якої здатне розвивати суспільство демократичним шляхом, блокувати механізми авторитарного впливу, звужити автократичне поле управління суспільством, зробити істотний внесок у співвідношення авторитаризм–демократія на користь останньої.

З початком повномасштабної війни на всій території України було запроваджено правовий режим воєнного стану, у зв’язку з чим постало питання щодо розвитку прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану та у повоєнний період.

1. Проблема прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану

Порушення нормальних умов функціонування держави та суспільства інколи потребують запровадження особливих адміністративно-правових режимів, які необхідні для врегулювання ситуації, ліквідації негативних наслідків тощо. Все це вимагає від держави значних зусиль, які, в свою чергу, проявляються через застосування примусових заходів різного характеру, що супроводжується обмеженням прав і свобод людини. Без таких заходів унормувати обстановку, яка склалася внаслідок порушення нормальних умов функціонування держави та суспільства (надзвичайна подія, надзвичайна ситуація, війна тощо), дуже важко. Запровадження особливого адміністративно-правового режиму є цивілізованим засобом подолання негативних наслідків, спричинених певними подіями. В умовах запровадженого особливого адміністративно-правового режиму виникає проблема дотримання та забезпечення прав і свобод людини, що

є однією з головних завдань у взаємовідносинах між державою та суспільством. Саме тому, в таких ситуаціях від органів державної влади вимагається мінімізація обмежень прав і свобод людини, а від суспільства розуміння ситуації та дотримання встановлених обмежень на час відновлення нормальної обстановки.

Одним із таких адміністративно-правових режимів є воєнний стан, тобто особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень¹.

Правовий режим воєнного стану вводиться Указом Президента України на підставі положень Закону України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану», який визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб².

Попри те, що в умовах воєнного стану гарантуються права і свободи людини, відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», під час воєнного стану можуть бути застосовані наступні заходи, які певним чином обмежують їх, зокрема: 1) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>.

² Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>.

професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада); 2) використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їхньої роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю; 3) примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка; 4) запроваджувати у порядку, визначеному КМУ, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування; 5) встановлювати у порядку, визначеному КМУ, особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; 6) перевіряти у порядку, визначеному КМУ, документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; 7) заборонити проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; 8) порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжгромадянської, расової, релігійної ворожнечі, посягання на стійкість критичної інфраструктури, права і свободи людини, здоров'я населення; 9) встановлювати у порядку, визначеному КМУ, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; 10) у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремим громадянам електронне комунікаційне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші технічні засоби зв'язку; 11) заборонити у порядку, визначеному КМУ, торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; 12) вилучати у підприємств, установ і організацій навчальну та бойову техніку, вибухові, радіоактивні речовини і матеріали, сильнодіючі хімічні та отруйні речовини; 13) заборонити громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки

України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України; обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби; 14) встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ; 15) проводити евакуацію населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони³.

24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабного збройною агресією росії проти України Законом України № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»»⁴ на всій території України було введено воєнний стан, у зв'язку з чим окремі права і свободи людини та громадянина істотно обмежуються з метою забезпечення безпеки та територіальної цілісності нашої держави⁵. Крім того, «Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» передбачено можливість обмеження конституційних права і свобод людини та громадянина, передбачених ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також введення тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану⁶. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» було запроваджено низку заходів правового режиму воєнного стану, зокрема: 1) запроваджено комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлено спеціальний режим світломаскування; 2) встановлено особливий режим в'їзду і виїзду, обмежено свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; 3) дозволено перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей,

³ Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>.

⁴ Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24 лют. 2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.

⁵ Юріков О. О. Український парламент на захисті прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Вітчизняний парламентаризм: сучасні виміри гідності та свободи українського народу* : матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 23 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 139.

⁶ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; 4) заборонено проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; тощо⁷.

В умовах дії правового режиму воєнного стану вкрай важливим є чітке визначення на законодавчому рівні переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені в період дії адміністративно-правового режиму. Такий підхід багато в чому обумовлює ступінь правової захищеності громадян, слугує важливим чинником протидії проявам свавілля з боку окремих працівників державних органів.

Усі зазначені заходи певним чином обмежують права і свободи людини. Водночас, Конституція України і міжнародні нормативно-правові акти, які ратифіковані ВРУ, щодо захисту прав людини, повинні виконуватись, незалежно від того, чи перебуває держава в стані війни, чи ні. Як міжнародне законодавство, так і внутрішнє законодавство України передбачає, що у разі введення воєнного стану можуть обмежуватись певні права людини і громадянина. У період воєнного стану можуть бути встановлені певні обмеження конституційних прав і свобод людини. При цьому основний закон вказує на вичерпний перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть під час воєнного стану⁸.

Так, відповідно до ст. 64 Конституції України, не можуть бути обмежені такі права та свободи: 1) рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом (ст. 24); 2) заборона позбавлення громадянства і права змінити громадянство (ст. 25); 3) невід'ємне право на життя (ст. 27); 4) право на повагу до його гідності (ст. 28); 5) право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); 6) право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40); 7) право на житло (ст. 47); 8) рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівні права дітей (ст. 51, 52); 9) право на судовий захист (ст. 55); 10) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); 11) право знати свої права і обов'язки (ст. 57); 12) незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів (ст. 58); 13) право на професійну правничу допомогу (с. 59); 14) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази

⁷ Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>; Юріков О. О. Український парламент на захисті прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Вітчизняний парламентаризм: сучасні виміри гідності та свободи українського народу* : матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 23 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 139.

⁸ Костюк Н. П. Проблеми реалізації прав людини в умовах воєнного стану і відповідність їх до законодавства ЄС. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6 (1). С. 206–207.

(ст. 60); 15) право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); 16) презумпція невинуватості (ст. 62); 17) право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63)⁹.

Таким чином, попри ведення на всій території України правового режиму воєнного стану та обмеження певних прав і свобод людини, усі природні та більшість набутих прав і свобод залишаються доступними для суспільства. Однак, однією з проблем прав і свобод людини під час правового режиму воєнного стану є обмеження права, передбаченого ст. 33 Конституції України. Відповідно до якої, кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом¹⁰.

Нині встановлено обмеження на виїзд за межі нашої держави військовозобов'язаним, а також обмежено пересування під час комендантської години та у визначені місця. Як правило це зона бойових дій, місця дислокації військових та військової техніки тощо. Це пов'язано і забезпеченням національної безпеки та необхідності здійснення відсічі збройної агресії росії проти України, тому таке обмеження, хоча і викликає невдоволення у деяких осіб, однак невдоволення не є масовим. Крім того, правоохоронні органи, якій здійснюють реалізацію заходів правового режиму воєнного стану, а також інші органи виконавчої влади намагаються мінімізувати обмеження прав і свобод людини, встановлюючи їх лише в тих місцях, де це є вкрай необхідним. Також для пересування у комендантську годину було розроблено спеціальні перепустки. Таким чином, попри встановлене обмеження органи державної влади дозволяють вільне пересування, але за спеціальним дозволом.

Ще одним істотним обмеженням прав і свобод людини в умовах воєнного стану є обмеження права на інформацію. Органи державної влади значно обмежують, а в деяких випадках забороняють поширення інформації щодо вогневого ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури під час ракетного обстрілу чи застосування ворогом ударних безпілотних літальних апаратів.

Відповідно до рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської

⁹ Конституція України : Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>; Юріков О. О. Український парламент на захисті прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Вітчизняний парламентаризм: сучасні виміри гідності та свободи українського народу* : матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 23 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 139–140.

¹⁰ Конституція України : Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 і 2 ст. 32, ч. 2 і 3 ст. 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012, конституційне обмеження права особи збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію узгоджується з положеннями п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 року, в яких зазначено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві¹¹.

З одного боку це впливає на рівень обізнаності людини про обстановку в державі, що може вплинути на прийняття правильного рішення в тій чи іншій ситуації. З іншого боку, такі обмеження сприяють забезпеченню національної безпеки, зменшують ймовірність повторного скорегованого удару по об'єктам військової або цивільної інфраструктури. Це цілком узгоджується з положенням Конституції України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 34 Основного Закону кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір¹². Водночас згідно з положеннями ч. 3 цієї статті здійснення прав на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя¹³.

Оскільки, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави¹⁴, правовий режим воєнного стану не може бути причиною відмови органів державної влади чи державних службовців від забезпечення прав і свобод людини.

¹¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України від 20 січ. 2012 р. № 2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>.

¹² Конституція України: Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹³ Конституція України: Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴ Конституція України: Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

2. Перспектива розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період

В Україні діє правовий режим воєнного стану, який необхідний для врегулювання усіх питань, розв'язаних з відсічю збройної агресії росії проти нашої держави. Збройна агресія супроводжується безпосередніми бойовими діями на величезній українській території Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. Крім того, постійно тривають ракетні обстріли та здійснюється вогневе ураження за допомогою ударних безпілотних літальних апаратів усієї території України. Прикордонні та прифронтові території нашої держави щоденно зазнають авіаційних ударів та артилерійських обстрілів. Все це істотним чином позначається на можливості та якості забезпечення прав і свобод людини в Україні.

Після закінчення війни органи державної влади України скасують або не продовжать дію правового режиму воєнного стану, що означитиме послаблення або цілковите припинення обмежень прав і свобод людини. Однак закінчення дії правового режиму воєнного стану ще не означитиме, що українські органи державної влади та органи місцевого самоврядування будуть мати реальну можливість на належному рівні забезпечувати права і свободи людини, зокрема у колишніх прифронтових районах, а також на деокупованих територіях.

Післявоєнний період буде супроводжуватися особливими періодом, який передбачений Законом України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII «Про оборону України». Так, відповідно до ст. 1 цього закону, під особливим періодом слід розуміти період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій¹⁵.

Як визначено, дія особливого періоду поширюється на відбудовний період після закінчення воєнних дій, тобто на післявоєнний період. Він буде також супроводжуватися певними обмеженнями прав і свобод людини, оскільки це необхідно для встановлення, відновлення та посилення державної влади України на усій її території, а також необхідності ефективного здійснення профілактичних заходів щодо усунення усіх ймовірних загроз суверенітету, територіальній цілісності та незалежності нашої держави. Зокрема такі дії будуть відбуватися на території прифронтових областей, а також на деокупованих територіях.

Крім того, реалізація державних заходів щодо стабілізації ситуації в Україні у післявоєнний період буде відбуватися з огляду на результати закінчення бойових дій. Зокрема можна визначити такі сценарії післявоєнного періоду: 1) Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів; 2) Україна повертає території, які

¹⁵ Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2022 року; 3) Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року. Зрозуміло, що останній варіант є неприйнятним для українського суспільства, але такий хід подій слід проаналізувати заздалегідь, щоб бути готовим до найгіршого сценарію.

Сценарій № 1. Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів. Така ситуація вимагатиме значного обмеження прав і свобод людини, зокрема на деокупованих територіях. Забезпечувати їх можна буде частково. Зокрема у повній мірі можна забезпечити лише природні права і свободи людини. Однак, наприклад, право на власність, право на працю та інші соціальні, економічні та культурні права органи державної влади та органи місцевого самоврядування не будуть здатні забезпечити через відсутність або обмежену наявність інформації про осіб, які проживають на деокупованих територіях, документальних підстав набуття права власності, документальних підстав офіційного працевлаштування (за виключенням роботи на державу-агресора чи в окупаційних органах влади). Тобто, для початку необхідно паспортизувати усіх українців, які проживають на деокупованих територіях. У осіб, які мають паспорт громадянина України, перевірити документ на предмет підробки. Крім того, оновити відповідні державні реєстри, зокрема щодо права власності на нерухоме та рухоме майно. Однак у даному випадку виникне проблемне питання, якщо підставою набуття права власності є документи, видані або державою-агресором, або окупаційною владою. Це питання необхідно буде вирішувати на законодавчому рівні щодо підстав та порядку визнання чи невизнання таких правостановлюючих документів. Аналогічне питання виникне і з документами, пов'язані з працевлаштуванням – трудова книжка видавалася або заповнювалася на російській мові, позначення записувалися посадовими особами тих, органів, підприємств, установ та організацій, які функціонували під час окупації.

З метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, доцільно розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях», який би мав тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та був правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Після проведення усіх зазначених заходів по стабілізації ситуації, а також вирішення питань правового характеру щодо забезпечення прав і свобод людини на деокупованих територіях, можна розпочинати роботу щодо розвитку прав і свобод людини у післявоєнний період. Як правило, це передусім пов'язано із запровадженням е-урядування, яке містить такі складові, як е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші. Усі ці цифрові форми державного урядування сприятимуть розвитку прав і свобод людини в Україні, зокрема на деокупованих територіях.

За допомогою е-демократії громадяни України, зокрема ті, які проживають на деокупованих територіях, будуть мати не лише конституційне та інше законне право, а реальну можливість приймати участь у виборах за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, створювати електронні петиції чи звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування через електронні звернення.

Е-уряд забезпечить ефективну електронну взаємодію між центральними та місцевими органами державної влади на деокупованих територіях, а також взаємодію представників бізнесу та громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Це дасть змогу мешканцям деокупованих територій приймати активну участь у прийнятті управлінських рішень щодо їх територіальної громади, міста, району, селища, села тощо. Крім того, взаємодія влади з представника бізнесу дасть змогу ефективно та швидко розвивати деокуповані регіони.

Інші складові е-урядування також сприятимуть забезпеченню та розвитку прав і свобод людини на деокупованих територіях. Одним із довготривалих питань залишатиметься забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб та їх право на житло, оскільки будівництво нового житла чи надання наявного на деокупованих територіях вимагає, у першому випадку – великих фінансових коштів, а у другому – відповідних правових підстав (наприклад, заселення осіб у будинки/квартири, де мешкали особи, які добровільно працювали на органи окупаційної влади та втекли з України тощо).

Сценарій № 2. Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2022 року. Ця ситуація є певною перемогою для українського народу, але не остаточною. Крім того, росія у такому випадку ймовірно буде готуватися до нової спроби захоплення України через 5–10 років.

Повернення Україною територій, які були окуповані з 24 лютого 2022 року спричинить певні складнощі щодо забезпечення прав і свобод людини. Це передусім пов'язане з необхідністю проведення стабілізуючих заходів на деокупованих територіях, що певним чином супроводжується обмеженням прав і свобод людини, а також необхідністю відновлення українських органів державної влади та органів місцевого самоврядування. До цього часу забезпечити та реалізувати певні права, які вимагають втручання цих органів (право на житло – для осіб, які його втратили внаслідок бойових дій; право на працю – облік в центрі зайнятості, пенсійне забезпечення тощо) буде неможливо.

Водночас, складнощі, що пов'язані з документальним підтвердженням права власності, працевлаштування тощо, які були передбачені за сценарієм № 1, не будуть мати великих обсягів. Але це залежить від часу перебування окремих районів під окупацією – чим довша окупація, тим складніше повернути та переформатувати на український лад. Однак, як і в попередньому сценарії, в даному випадку для забезпечення прав і свобод людини на деокупованих територіях

доцільно прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях», який би мав тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та був правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Крім того, забезпечити права і свободи людини на деокупованих територіях, а також здійснити їх розвиток, допоможуть засоби е-урядування. Саме тому, чим швидше Україна впровадить е-урядування у публічне управління та усі його складові, або усі нині необхідні на можливі, тим швидше буде здійснюватися відновлення української влади на деокупованих територіях, що своєю чергою надасть можливість забезпечувати та реалізовувати права і свободи людини.

Особлива відмінність від сценарію № 1 полягає в тому, що в Україні залишаються окуповані росією території, зокрема окремі райони Луганської та Донецької областей, а також Автономної республіки (далі – АР) Крим. У зв'язку з цим виникає проблема забезпечувати права і свободи тих людей, які там проживають. У даному випадку навіть засоби е-урядування не допоможуть, навпроти, вони можуть призвести до несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, здійснення незаконного впливу на діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вчинення маніпуляцій під час електронного голосування (у разі його запровадження) тощо.

Нині це питання врегульовано Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України¹⁶. Відповідно до ст. 1 зазначеного закону, тимчасово окупована росією територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ. За державою Україна, територіальними громадами сіл, селищ, міст, розташованих на тимчасово окупованій території, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території¹⁷.

Крім того, відповідно до ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Україна вживає всіх необхідних заходів щодо

¹⁶ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

¹⁷ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території. Основними напрямками захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях є: 1) захист основоположних політичних і громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини; 2) вжиття заходів для звільнення всіх незаконно затриманих чи утримуваних росією або окупаційною адміністрацією росією громадян України, а також іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебували на момент їх затримання на території України; 3) сприяння забезпеченню відновлення порушених матеріальних прав; 4) сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, на виконання відповідних рішень КМУ; 5) надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях; 6) сприяння підтриманню культурних зв'язків; 7) забезпечення доступу до закладів освіти та медіа України¹⁸.

Зазначеним вище законом визначено правові підстави щодо права власності, однак це стосується тих, випадків, якщо майно придбано та оформлено відповідно до законодавства України. Так, за фізичними особами незалежно від перебування їх на обліку як внутрішньо переміщених осіб чи від набуття ними спеціального правового статусу та за юридичними особами зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо таке майно набуто відповідно до законів України¹⁹. Однак, як було зазначено раніше, врегулювання питання щодо набуття права власності за законами окупаційної влади чи держави-агресора, визнання такого права чи невизнання, у чинному законодавстві не визначено.

Слід акцентувати увагу на тому, що Україна не несе відповідальності за незаконні дії росії чи її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях або за прийняті ними незаконні рішення²⁰. З цього приводу слухним є дослідження М. Т. Гаврильців «Захист прав

¹⁸ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

¹⁹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

²⁰ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

людини в умовах війни (за матеріалами рішень Європейського суду з прав людини)» (2023) у якому вона зазначає, що у справі «Ukraine v. Russia (re Crimea)» ЄСПЛ визнав заяву України прийнятною та визнав, що відповідальність за порушення прав людини в АР Крим несе саме росія: ефективний контроль над територією над територією АР Крим та містом Севастополь здійснюється росією з 27 лютого 2014 року²¹. Окрім того очікує розгляду також справа «Україна та Нідерланди проти Росії», усні слухання щодо прийнятності якої відбулися 26 січня 2022 року; йдеться про ефективний контроль росії над тимчасово окупованою територією Луганської та Донецької областей. У січні 2023 року ЄСПЛ об'єднав справи «Україна та Нідерланди проти росії», у якій суд вже визнав окупацію росії східної України з 2014 року, та «Україна проти росії (X)» щодо повномасштабного вторгнення в одне велике провадження. Одним із важливих питань, яке з'ясовує ЄСПЛ у кожній справі, є питання юрисдикції: яка держава здійснює ефективний контроль на відповідній території. Однією з обставин, що вплинули на розгляд справ проти росії, є припинення її участі в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у вересні 2022 року²².

Таким чином, хоча окуповані росією території юридично належать Україні, фактично їх контролює держава-агресор і вона відповідальна за забезпечення прав і свобод людини, а також має нести відповідальність та відшкодовувати збитки у разі їх порушення. А такі порушення прав систематично вчиняють війська держави-агресора та окупаційна влада щодо громадян України, які проживають на окупованих територіях, зокрема це примусова мобілізація в збройні формування росії та самопроголошених державних утворень.

Сценарій № 3. Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року. Як було зазначено, цей варіант розвитку подій є неприйнятним для українського суспільства. У такому негативному випадку процес забезпечення прав і свобод людини, а також сприяння їх розвитку буде супроводжуватися меншими складнощами, ніж у випадках, передбачених сценаріями № 1 і № 2. Це зумовлено тим, що Україні не доведеться відновлювати державний апарат на деокупованих територіях та здійснювати інші стабілізаційні заходи. З огляду на те, що окуповані території фактично контролює росія, вона відповідальна за забезпечення прав і свобод людини, а також несе відповідальність та відшкодовувати збитки у разі їх порушення.

Однак, з іншого боку, Україна не відмовляється від громадян України, які проживають на окупованих територіях, а також інших осіб,

²¹ Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (2021). URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za--2095814-ta--3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>.

²² Гаврильців М. Т. Захист прав людини в умовах війни (за матеріалами рішень Європейського суду з прав людини). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період* : матеріали наук. семінару (Львів, 23 черв. 2023 р.). Львів, 2023. С. 33–34.

які підтримують українську владу. Вона усіяко через органи державної влади та органи місцевого самоврядування підтримує зв'язки з цими особами та, в межах свої можливостей, забезпечує їх права і свободи. Так, будь-яка людина, яка проживає на окупованій території, у разі її виїзду на підконтрольну Україні територію, має право звернутися до суду, інших органів державної влади чи органів місцевого самоврядування для захисту свої прав і свобод, а також вирішення будь-якого іншого питання, відповідно до компетенції такого органу. Через впровадження е-урядування в нашій державі це можна зробити в будь-якому органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, незалежно від територіальності.

ВИСНОВКИ

Нині в Україні встановлено обмеження на виїзд за межі нашої держави військовозобов'язаним, а також обмежено пересування під час комендантської години та у визначені місця. Це пов'язано і забезпеченням національної безпеки та необхідності здійснення відсічі збройної агресії росії проти України, тому таке обмеження, хоча і викликає невдоволення у деяких осіб, однак невдоволення не є масовим.

Аргументовано, що одним із істотних обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану є обмеження права на інформацію. Органи державної влади значно обмежують, а в деяких випадках забороняють поширення інформації щодо вогневого ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури під час ракетного обстрілу чи застосування ворогом ударних безпілотних літальних апаратів. Це з одного боку впливає на рівень обізнаності людини про обстановку в державі, що може вплинути на прийняття правильного рішення в тій чи іншій ситуації. З іншого боку, такі обмеження сприяють забезпеченню національної безпеки, зменшують ймовірність повторного скоєного удару по об'єктам військової або цивільної інфраструктури.

Обґрунтовано, що правовий режим воєнного стану не може бути причиною відмови органів державної влади чи державних службовців від забезпечення прав і свобод людини.

Науково доведено, що реалізація державних заходів щодо стабілізації ситуації в Україні у післявоєнний період буде відбуватися з огляду на результати закінчення бойових дій. Зокрема визначено такі сценарії післявоєнного періоду: 1) Україна повертає усі території, визначені в межах міжнародно визнаних кордонів; 2) Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2022 року; 3) Україна внаслідок повномасштабного вторгнення росії втрачає фактичний контроль над певними територіями разом з тими, які вона не контролювала з 2014 року.

З метою вирішення правових питань забезпечення набутих прав і свобод людини на деокупованих територіях, пропонуємо розробити та прийняти Закон України «Про забезпечення набутих прав і свобод людини та громадянина на деокупованих територіях». Цей закон повинен мати тимчасовий характер (на період дії особливого періоду) та

бути правовою підставою щодо перехідного періоду з приведення усіх документів, реєстрів та інших аспектів державного управління до українських стандартів та вимог.

Обґрунтовано, що розвиток прав і свобод людини у післявоєнний період, зокрема на деокупованих територіях, невід’ємно пов’язаний із запровадженням е-урядування, яке містить такі складові, як е-уряд, е-демократія, е-законодавство, е-освіта, е-кадастр та інші.

Визначено, що засоби е-урядування не допоможуть забезпечити права і свободи людини, а також їх розвиток у випадку, коли Україна повертає території, які були під її фактичним контролем станом на 23 лютого 2022 року. Навпроти, вони можуть призвести до несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, здійснення незаконного впливу на діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вчинення маніпуляцій під час електронного голосування (у разі його запровадження) тощо.

АНОТАЦІЯ

Узятий незалежною Україною курс на побудову громадянського суспільства, правової держави з верховенством права, пріоритетом прав людини, розподілом влади на законодавчу, виконавчу, судову супроводжується становленням і розвитком представницької демократії. Саме вона є одним з головних елементів розвитку демократичного конституційного ладу, який своєю чергою гарантує високий рівень дотримання прав і свобод людини в державі. З початком повномасштабної війни на всій території України було запроваджено правовий режим воєнного стану, у зв’язку з чим постало питання щодо розвитку прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану та у повоєнний період. Після закінчення війни органи державної влади України скасують або не продовжать дію правового режиму воєнного стану, що означитиме послаблення або цілковите припинення обмежень прав і свобод людини. Однак закінчення дії правового режиму воєнного стану ще не означитиме, що українські органи державної влади та органи місцевого самоврядування будуть мати реальну можливість на належному рівні забезпечувати права і свободи людини, зокрема у колишніх прифронтових районах, а також на деокупованих територіях.

Література

1. Гаврильців М. Т. Захист прав людини в умовах війни (за матеріалами рішень Європейського суду з прав людини). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період* : матеріали наук. семінару (Львів, 23 черв. 2023 р.). Львів, 2023. С. 31–34.

2. Конституція України : Основний закон від 26 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

3. Костюк Н. П. Проблеми реалізації прав людини в умовах воєнного стану і відповідність їх до законодавства ЄС. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6 (1). С. 205–210.

4. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

5. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

6. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24 лют. 2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.

7. Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

8. Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України від 20 січ. 2012 р. № 2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>.

10. Юріков О. О. Український парламент на захисті прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Вітчизняний парламентаризм: сучасні виміри гідності та свободи українського народу* : матеріали Всеукр. кругл. столу (Київ, 23 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 139–140.

11. Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (2021). URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za--2095814-ta--3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>.

Information about the authors:

Yurikov Oleksandr Oleksandrovych,

PhD, Lecturer of the cycle of general and criminal law disciplines
Kyiv Center of Primary Professional Training "Police Academy"
Educational and Scientific Institute No. 1
National Academy of Internal Affairs,
1, square Solomyanska, Kyiv, 03035, Ukraine

Yurikova Victoria Serhiivna,

Leading Specialist of the department of parliamentarism
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil
Service of Taras Shevchenko Kyiv National University
12/2, str. Akademika Romodanova, Kyiv, 04050, Ukraine